

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(7)/2026, 1-12

УДК: 809.43

DOI: [10.52754/16948874_2026_1\(7\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2026_1(7)_1)

**МАХМУТ КАШКАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТИ –Т ТҮРК” ЭМГЕГИНДЕГИ
МЕЗГИЛ, УБАКЫТ ЛЕКСЕМАЛАРЫ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ**

ЛЕКСЕМЫ ПЕРИОДА, ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУТА КАШКАРИ “ДИВАНУ
ЛУГАТИ-Т ТҮРК” И СОВРЕМЕННЫЙ КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

LEXEMES OF THE PERIOD, TIME IN THE WORK OF MAHMUT KASHKARI “DIVANU
LUGATI-T TURK” THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE

Давлатова Сара Жамаловна

Давлатова Сара Жамаловна

Davlatova Sara Zhamalovna

ф.и.к., доцент Ош мамлекеттик университети

к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University

davlatova1961@mail.ru

ORCID: 0009-0001-4445-9394

МАХМУТ КАШКАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТИ –Т ТҮРК” ЭМГЕГИНДЕГИ МЕЗГИЛ, УБАКЫТ ЛЕКСЕМАЛАРЫ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ

Аннотация

Азыркы кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринин бири экендигин жана кыргыз тилинин өнүгүү процессиндеги тилдик кубулуштарды аныктоодогу орду менен макала актуалдуу. Иликтөө максаты – М.Кашкаринин сөздүгүндөгү мезгил, убакыт лексемаларынын азыркы кыргыз тилинде колдонулуу деңгээлин, тилдик өнүгүү кубулушундагы тыбыштык, семантикалык өзгөрүүлөрдү, маанилик кеңейүүлөрдү иликтөө. Натыйжада, айрым сөздөрдүн байыркы тыбыштык көрүнүшүндө маанисин сактоо менен колдонулгандыгы жана маанилеринин кеңейгендиги: *āj, jai, jaz küz, qış, tün, kâç, bıltr, ajdıñ, ahsham, tüş, ärtä, ügün*, айрым сөздөрдүн тыбыштык жактан өзгөрүүгө учуроо аркылуу пайдаланылгандыгы, андагы тилдик кубулуштар: *uğur*; кээ бир сөздөрдүн мааниси сакталган, бирок башка аталышка ээ болгондугу аныкталды: *maraz, izi, arqun*. Ошондой эле мезгил, убакыт лексемаларынын морфемалык түзүлүшү, этимологиясы такталды. Демек, М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” эмгегиндеги мезгил, убакыт лексемаларынын көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде пайдаланылат. Бул жыйынтык кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринин бири экендигинин далилдейт. Макаладагы иликтөөнүн натыйжасы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасын, сөздөрдүн этимологиясын иликтөөгө материал боло алат.

Ачкыч сөздөр: тыбыштык алмашуу, тыбыштык өзгөрүү, дифтонгдошуу, сингармонизм, лексикалык маани, маанилик кеңейүү, морфемалык түзүлүш, этимология

Лексемы периода, времени в произведении Махмуда Кашгари “Дивану Лугати-т Тюрк” и современный кыргызский язык

Аннотация

Статья актуальна в связи с тем, что современный киргизский язык является одним из древних тюркских языков, и его роль в определении языковых явлений в процессе развития киргизского языка. Цель исследования – изучить уровень использования лексем периода и времени в словаре М. Кашкари в современном кыргызском языке, а также фонологические и семантические изменения и семантические расширения в процессе языкового развития. В результате было установлено, что некоторые слова использовались с сохранением их древней звуковой формы, а их значения расширились: *āj, jai, jaz küz, qış, tün, kâç, bıltr, ajdıñ, ahsham, tüş, ärtä, ügün*; некоторые слова использовались с изменением звука, лингвистическими явлениями в них: *uğur*; некоторые слова сохранили свое значение, но получили другое название: *maraz, izi, arqun*. Также была уточнена морфемная структура и этимология лексем периода и времени.

Ключевые слова: звуковой обмен, звуковое изменение, дифтонгизация, сингармонизм, лексическое значение, семантическое расширение, морфемная структура, этимология

Lexemes Of The Period, Time In The Work Of Mahmud Kashgari “Divanu Lugati-T Turk” and The Modern Kyrgyz Language

Abstract

This article is relevant due to the fact that modern Kyrgyz is one of the ancient Turkic languages and its role in determining linguistic phenomena during the development of the Kyrgyz language. The aim of the study is to examine the level of use of period and tense lexemes in M. Kashgari's dictionary in modern Kyrgyz, as well as phonological and semantic changes and semantic expansions during language development. The object of the study is the lexemes of period and tense in the dictionary of M. Kashgari. The study is based on the historical-comparative method. As a result, it was established that some words retained their ancient sound form, while their meanings expanded: *āj, jai, jaz küz, qış, tün, kâç, bıltr, ajdıñ, ahsham, tüş, ärtä, ügün*; some words were used with sound changes, revealing linguistic phenomena: *uğur*; some words retained their meaning but received a different name: *maraz, izi, arqun*. The morphemic structure and etymology of the lexemes of the period and time were also clarified. Thus, most of the lexemes of the period and time in M. Kashgari's work "Divanu lugati-t türk" are used in modern Kyrgyz.

Keywords: sound exchange, sound change, diphthongization, vowel harmony, lexical meaning, semantic expansion, morphemic structure, etymology

Киришүү

Орто кылымдарда жазылып, биздин күндөргө чейин келип жеткен лингвист-энциклопедист Махмут Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөздүк китеби – бардык түрк калктарынын баа жеткис тилдик жана тарыхый эстелик мурасы. М.Кашкари ошол учурдагы түрк калктары (уруулары) жашаган жерлерди кыдырып, алардын сөздөрүн, макалдарын, лакаптарын, элдик ырларын жыйнап, араб тилдик маданиятынын салтына таянып, китеп кылып жазып калтырган. Сөздүк китеп болгону менен, анда автор тилдин грамматикалык жактарына да кезеги келгенде көңүл бөлүп, атайын түшүндүрмөлөрдү, тиешелүү жерлеринде эрежелерди иштеп чыгып жазган. Китепти окуганда, сөздөр, алардын формалары, жасалышы сыяктуу грамматиканын проблемалары да чагылдырылган.

Махмут Кашкари жана анын «Дивану лугати-т түрк» сөздүк китеби боюнча Батыш Европа өлкөлөрүндөгү чыгыш таануучулар жазышса да, орус окумуштуулары жазышса да, же кайсы бир түрк элдеринин окумуштуулары жазышса да, бир эле китептин айланасында сөз жүрүп, ал жалпы лингвистиканын да, түркологиянын да жетишкендиктери болуп саналат.

С.Е.Маловдун байыркы түрк жазма эстеликтери боюнча жазган китептеринин ичинен 1951-жылы жарык көргөн фундаменталдуу китебинде Махмут Кашкари жана анын сөздүгү тууралуу бир топ кеңири маалымат барүү менен, китепке «это - весьма замечательное филологическое сочетание» деп баа берген (Малов, 1951, бб. 305-315).

Окумуштуу Э.В. Севортян “Этимологический словарь тюркских языков” аттуу эмгектеринде түрк тилдериндеги сөздөрдүн этимологиясына иликтөө жүргүзгөн (Севортян, 1974).

Белгилүү түрколог К.М.Мусаевдин «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» аттуу монографиясында түрк тилдеринин лексикасындагы аталыштарды ар түрдүү тематикаларга ажыратып, сөздөрдүн азыркы түрк тилдериндеги аталыштары менен байыркы түрк тилиндеги аталыштарын салыштырып, өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзүлөт (Мусаев, 1975).

Кыргыз окумуштуулары да М. Кашкаринин сөздүгүнө карата лингвистикалык иликтөөлөр жүргүзүшкөн. Академик Б. Орузбаева «Словарь Махмуда Кашкарского как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане» деп аталып, төмөнкүдөй баа берген: «Диван» Махмуда Кашкари содержит ценнейший материал для разностаронного, глубокого изучения истории киргизского языка, для обоснования некоторых существенных закономерностей формирования его грамматических и лексико-семантических особенностей,» - деп жазган (Орузбаева, 2011, бб. 13-14).

Саттаркулов Д. «Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили» деген темада илимий изилдөө ишинде сөздөрдү төмөнкүдөй лексико-семантикалык топторго бөлүштүргөн жана жыл мезгилдеринин аталыштары байыркы көрүнүшүндө колдонулгандыгын белгилеген (Саттаркулов, 2002, бб.24).

Демек, М.Кашкаринин сөздүгү кыргыз лексикасын ар тараптуу иликтөөдө баалуу материал болот. Азыркы кыргыз тил илиминде сөздүктүн материалдары боюнча көптөгөн лингвистикалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бирок «Махмуд Кашкаринин «Дивани лугати-т түрк» сөздүгүндөгү убакыт, мезгил лексемалары боюнча атайын макала катары иликтөөгө алынбаган. Андыктан бул багытта сөздүктөн материалдар топтолуп, иликтөө иши жүргүзүлдү. Анын негизинде сөздүктөгү мезгил, убакыт лексемаларынын азыркы кыргыз тилиндеги колдонулуу деңгээли, сөздөрдөгү маанилик жылыштар, фонетикалык жактан өзгөрүүлөрдүн

себептери, сөздөрдүн морфемалык түзүлүшү, этимологиясы, маанилик кеңейүүлөр анализге алынды. Тектеш тилдердин фактылары менен да салыштырылды.

Азыркы кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринин бири экендигин далилдөөдөгү жана кыргыз тилинин өнүгүү процессиндеги тилдик кубулуштарды аныктоодогу орду менен макала *актуалдуу*.

Макаланын изилдөө максаты - Махмут Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөздүгүндөгү мезгил, убакыт лексемаларын азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү салыштырылып, колдонулуу деңгээлин аныктоо жана сөздөрдүн фонетикалык жактан өзгөрүү процессиндеги айрым тилдик кубулуштарды жана маанилик кеңейүүлөрдү белгилөө.

Иликтөө *объектиси* – М.Кашкаринин сөздүгүндөгү мезгил, убакыт лексемалары.

Изилдөө *тарыхый-салыштырма* методунун негизинде ишке ашырылды.

Сөздүктөгү мезгил, убакыт лексемалары азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү менен салыштырылып иликтенди. Иликтөөдө тектеш тилдердин фактылары да пайдаланылды.

Натыйжасында сөздүктө жазылган мезгил, убакыт лексемалары азыркы кыргыз тилинде маанилик жактан да, тыбыштык жактан да өзгөрүүгө учурабай колдонулгандыгы, айрымдарынын тыбыштык алмашууларга, өзгөрүүлөргө учуроо аркылуу пайдаланылгандыгы жана кээ бирлеринин азыркы кыргыз лексикасында колдонулбай, эскирген сөзгө айлангандыгы, айрым сөздөрдүн маанисинин кеңейгендиги аныкталды. Мезгил, убакыт лексемаларынын морфемалык түзүлүшү, этимологиясы такталды.

Негизги бөлүк. Макалада М.Кашкаринин сөздүгүндө кездешкен мезгил, убакыт лексемалары топтоштурулуп, азыркы кыргыз тилинде колдонулуу деңгээли жана морфемалык түзүлүшү иликтенди. Айрым учурда тектеш тилдердеги аталыштары салыштырылды.

jıl – жыл (Кашкари, 2013, б. 74). 1. Он эки айдын ичиндеги бир жыл. 2. Андан сырткары түрк элдеринде колдонулган жылдарды жана эки жылдын бирин түшүндүрөт: ud jılı – уй жылы.

Азыркы кыргыз тилинде төмөнкүдөй төрт маанини билдирет, т.а., мааниси кеңейген: 1. Жердин Күндү бир айланып чыгыш мезгили, 1-январдан баштап эсептелген он эки айлык убакыт өлчөмү. *Жыл жаңырып, жаңы жыл айланды* (А.Осмонов). 2. Белгилүү бир күндөн баштап, жыл маалы болгонго чейинки он эки айга барабар убакыт. *Ракман аке он бир жылы кой баккан* (А.Осмонов). 3. Кандайдыр мезгилдүү жумуш маалын, окуунун ж.б. башталып аякталган мезгилди көрсөткөн убакыт өлчөмү. *Жаңы окуу жылы*. 4. Кыргыздын элдик календары боюнча он эки айбандын атына коюлган жыл сүрүү эсеби: чычкан, уй, барс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, мечин, ит, доңуз. *Коён жылы төрөлдү* (А.Токомбаев) (КТС, 2011, б. 618). Демек, азыркы кыргыз тилинде коомдук өнүгүүгө байланыштуу бул сөздүн мааниси кеңейген.

Тектеш тилдерде төмөнкүдөй тыбыштык көрүнүштө колдонулат: тува *чыл*, аз.түрк *yıl*, түркмөн *ýul*, өзб. *yil*, каз. *жыл*, азерб. *il*, татар *ел*.

áj – ай (30 күндөн турган мезгил) (Кашкари, 2013, б.109). Отуз күн мезгилдин *ай* деп аталышы айдын жаңырып, анан толуп, кайра кичирейе(азая) баштаганы себептүү айтылат. Сөздүктө төмөнкүдөй маанилерге ээ: 1.Түндө жарык нурун чачкан асман планетасы:

Aj qabur ävlänüp,

Aq bulut örlänüp.

Bir bir üzä üklünüp,

Saçııur suvı añaşur. (Кашкари, 2013, б. 268)

Ай тууп, короолонуп,

*Ак булут көтөрүлүп,
Бири-бирине кошулуп,
Суу чачылып шыркырап.*

Ай тууп короолонсо, түрктөр жаанчыл болот деп жоруккан. Азыркы кыргыз тилинде да Айга карап, аба-ырайын жөнүндө айтышат, мисалы, “Ай чалкалап тууптур, ай жаанчыл болот.”

āj tolun bolsa ājgin ımlamas – ай толгон болсо, кол менен ымдабас (кол менен көрсөтпөйт) (Кашкари, 2013, б.110). 2. Отуз күндөн турган мезгил:

*Qışqa itin kălsä dalı qutluğ jaj,
Tün kün kăçä aldınur özläk bilä āj.*

Мында жаз келген учурда кышка даярдануу керектиги, күн менен түндүн алмашып өтүшү менен ай келип, заман өтөрү айтылат.

Ал эми азыркы кыргыз тилинде *āj* сөзү төмөнкүдөй манилерге ээ: Ай.1. Күндүн чагылышкан нуру менен жарык болуп туруучу асман телосу. *Ай чачырап, жылдыз көп, Ажайып сонун турмуш көп* (“Олжобай менен Кишимжан”). 2. 28-31 күндөн турган убакыт, мезгил өлчөмү. *Март айында кош чыгып, Чүй өрөөнүндө жазгы талаа жумуштары кызый баштады*. 3. Жалпы эле бир айлык(30 күнчөлүк) убакыт бирдиги. *Ай бою кылган ишинин эсебин чыгарды* (Ж.Мавлянов) (КТС, 2011, б. 49).

Сөздүктөгү “отуз күн” маанисин билдирген *āj* сөзү тектеш тилдерде төмөнкүдөй аталат: татар *ай*, түркмөн *ау*, аз. түрк *ау*, өзб. *оу*, тува *ай*, каз. *ай*, азерб. *ау*.

М.Кашкаринин сөздүгүндө жыл мезгилинин төрт түрү төмөнкүдөй аталышка ээ: *jaz* – жаз, *jai* – жай, *qış* – кыш, *küz* – күз

jaz – жаз. Макалда мындай: *jazın qatıǵlansa qışın sävnür* – жазында катуу иштесе кышында сүйүнөр (Кашкари, 2013, б.120). Азыркы кыргыз тилинде тыбыштык алмашууларга дуушар болуу аркылуу колдонулат: *жаз* – жыл мезгили, көктөм (март, апрель, май): *Жаз – жарыш, күз – күрөш* (КТС, 2011, б.462). Сөздүктө диалектилерде *й* тыбышынын *ж* тыбышына алмашуусу жөнүндө М.Кашкаринин белгилегендигин проф. Д.М.Насилов өзүнүн макаласында мындайча эскерет: “Основные диалектные различия установлены им верно, он подчеркивает существующие чередования внутри слова –й-/-з-/-д-(аяк//азак//адак “нога”), мену в начале ряда слов б-//м-(бен//мен “я”) или й-//ж-(йет-//жет- “достигат”) и др. Указывал Махмуд и на сингармонические варианты аффиксов, что отражало важну черту тюркского вокализма – гармонию гласных и согласных.” (Насилов, 2007, б.26)

Тектеш тилдерде: азерб. *jaz*, Сиб. татар *jaz*, алт. *daz*, тув. *čaz*, түркмөн *jađ*, каз. *żaz* .

Ал эми түрк, өзбек, кара калпак, уйгур, карлук тилдеринде *жай* (лето) маанисинде колдонулат.

Азыркы кыргыз тилинде *көктөм* аталышы да колдонулуп, “көк(чөп) чыккан мезгил, эрте жаз” маанисин берет, төмөнкүдөй морфемалардан турат: көк+ла+ым < көктөм. Өзбек, азыркы түрк тилдеринде перс тилинен алынган (bасrehar) *bahar* сөзү пайдаланылат.

Төрт мезгилдин бири аталган *жай* сөзү азыркы кыргыз тилинде *й* тыбышынын *ж* тыбышына алмашуусу аркылуу колдонулат. Бул сөз М.Кашкаринин сөздүгүндө *jai* көрүнүшүндө берилген:

*Qış jai bilä toquşı
Qıñır kösin bağıştı*

Кыш менен *жай* бири-бири менен каршылаш болуп, бири-бирине жаман көз менен карашты (Кашкари, 2013, б.193). Ал эми азыркы кыргыз тилинде мааниси: *жай* – жаз менен

күздүн ортосундагы жылдын мезгили (июнь, июль, август). *Эгин айдап, мал багып, Эмгек кылчу жай келди.*

Тектеш тилдерде: башкыр *йәй*, азерб. *уау*, каз. *жаз*, тува *çaj*, баш. *jai*, алт. *daj*.

М.Кашкаринин сөздүгүндөгү *jaz* (жаз), *jai* (жай) сөздөрүнүн уңгусун *ja* деп болушу ыктымалдыгын белгилешкен. Бирок бул сөздүн мааниси так аныкталган эмес. Академик В.Радловдун сөздүгүндө *jä* (*жаңы*) - *новый* (лебедин, куманди, сагай диалектилеринде) деген мааниси көрсөтүлгөн (Радлов, 1905, б. 3). Мындан *jaz*, *jai* сөздөрүнүн негизин *jä* (жаңы) дешке болот. Анткени бул эки мезгилде тең жаратылыштагы жаңылануу процесстери жүрөт. В.Ванг *jaz*, *jai* сөздөрүнүн негизи *йа* деп эсептейт. Аны йаш “молодой, свежий, зелёный; возраст” сөзүнүн негизи менен байланыштырат (Севортян, 1989, б.71).

В.Радловдун сөздүгүндө *ja* “новый(жаңы)” (лебедин, сагай, куманди диалектилеринде) маанисин берет (Радлов, 1905, б.4). Демек, морфемалык түзүлүшү: *ja+z*, *ja+i*.

Ал эми төрт мезгилдин бирин атаган *küz* – күз (Кашкари, 2013, б.330) сөзү азыркы кыргыз тилинде байыркы көрүнүшүндө колдонулат жана мааниси төмөнкүдөй: күз – жылдын жай менен кыштын арасындагы мезгил (сентябрь, октябрь, ноябрь айлары): *Күз күндүн нөшөрүндө, Кыш күнгө өтөрүмдө* (М.Гапаров).

Küz сөзү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде да кездешет.

Тектеш тилдерде: тат. *köz*, башкыр *көз*, каз. *күз*, бал. *küz*, түркмөн *güýz*, тува *күс*, аз.түрк *güz*, өзб. *kuz*, уйг. *küz*, кумык *güz*.

М.Кашкаринин сөздүгүндө *qış* – *кыш* (Кашкари, 2013, б.23) сөзү да азыркы кыргыз тилинде тыбышык жактан байыркы көрүнүшүндө маанисин сактоо менен пайдаланылат. Сөздүктө: *qış* қопоқи от – кыш коногу от (Кашкари, 2013, б.133). Бардык азыркы түрк тилдеринде бирдей семантикада колдонулат: түрк *куш*, аз., түркм. *güz*, тат., баш. *гуш*, каз., ккал. *куш*, алт. *куш*, уйг. *quş*, өзб. *kiş*.

Бул сөз бир канча сөздөрдүн жасалышына негиз болот: кыштоо, кыштак. Кыштак – анчалык көп эмес калк отурукташкан айыл: *Тетиги жашыл даракка чөмүлгөн кыштак – жазуучунун туулган жери*. Кыштоо – кышында кыштай турган жер: *Эл жайлоодон кайра тартып, кыштоолорго жакындаган кез* (Ж.Бөкөнбаев) (КТС, 2011, б.188). Юдахиндин сөздүгүндө мындайча берилген: кыштоо (ср.кыштак) 1. и.д. от *кышта-*; 2. зимовка, зимнее стойбище, зимнее пастбище; зимнее жилище: Жапыз боз там – Сейиттин кыштоосу (Низкая небелёная изба – зимнее жилище Сеита.) (Юдахин, 1985, б.501).

М.Кашкари “Дивану лугати-т түрк” эмгегинде *kün* сөзүн Күн планетасы менен байланышта карап, маанисине карата төмөнкүдөй түшүндүрмө берилет: *kün* – күн. Бул сөз күндүн нуру менен жарык болгондуктан, ушинтип аталган (Кашкари, 2013, б.341). *kün batsıǵ* – күн батыш (Кашкари, 2013, б. 255). Сөздүктө төмөнкүдөй маанилери жолугат: 1. Жылуулук берүүчү, жарык берүүчү планета: *kün: küngä* bqsа köz qamar – күнгө бакса (караса) көз карыгар (Кашкари, 2013, б.340). *kümüş küngä urşa, altun azaqın kälir* – күмүштү күнгө койсо, алтын аякка келет (Кашкари, 2013, б.188). 2. Эрте мененден кечке чейинки мезгил: *Isik kün* – ысык күн (Кашкари, 2013, б.99).

Jarattı jaşıl çaş

Savurdı uruñ qaş

Tizildi qara quş

Tün kün üzä jörkänür.

Бардыгын жашыл жаратты,

Ак маржанын таратты.

Кара кушу (тараза жылдыз) тизилди,

Күн түн болуп бүркөлдү. (Кашкари, 2013, б.332)

3. Бир сутканы белгилеген убакыт: *sü on күн ögüg boldı* – кошун он күн өргүдү, өргүүдө болду (Кашкари, 2013, б. 97).

Азыркы кыргыз тилинде “күн – эртеден кечке чейинки сутканын бир бөлүгү, таң аткандан караңгы киргенге чейинки мезгил: *Бүгүнкү күн жылуу болду*. Кыргыз лексикасында байыркы көрүнүшүндө пайдаланылат жана мааниси кеңейген: 1. Жарык нур, жылуулук таратып, негизги жана борбордук планета катарында эсептелүүчү асман телосу –Күн. *Жер Күндүн айланасында айланат*. 2. Эртеден кечке чейинки сутканын бир бөлүгү, таң аткандан караңгы киргенге чейинки мезгил. *Мына, күн узарып, жылуулук берди*(Убукеев). 3. Сутка, 24 саатты ичине алган мезгил. *Алты айыбыз отуздан 180 күн болсун*(Убукеев). 4. Жалпы эле мезгил, белгилүү бир учурларды, жыл мезгилин ичине алган убакыт. *Күндөр бизден күлгүндөй кезди жулуп, калганына караткан жолдор мына* (Чотурова). 5. Жашоо абалы, жан сактоо, өмүр сүрүү шарты, оокат, тиричилик, турмуш. *Чыгым анда толуп кетип, элдин күнү куурулган*(А.Токомбаев). 6. Мүчөлдүк тарых, айдын белгилүү бир катар саны, салтанатты белгилөөгө арналган дата. *Аялдардын эл аралык күнү*. 7. Абанын температурасы сыяктуу атмосферанын ал-абалы, аба ырайы. *Күн бүркөк* (КТС, 2011, б.137).

Мындан сырткары Күн планетасы жарыгын берип турган эртеден кеч киргенге чейинки мезгил *kündüz* (күндүз) деген аталышка да ээ (Кашкари, 2013, б.451). Бул сөздүн мааниси азыркы кыргыз тилинде сакталган: *күндүз* – таң аткандан күн батканга чейинки убакыт, күндүн жарыгы кете элек мезгил: *Чүйдүн күндүзү ысык, түнү салкын болот*.

Академик Б.Орузбаева: “Күндүз – “днем” тактоочу күн – “солнце, день” + -дүз//-түсдү изилдөөчүлөрдүн бирдаары < – д+з айкаштарынан турган куранды десе, Э.В.Севортян мындай мүчөнүн жардамы менен жасалган башка сөздөр болбогондуктан, аны маанисинен ажырап калган өз алдынча сөз болгондугун божомолдойт.” (Орузбаева, 2000, б. 163).

Э.Тенишевдин эмгегинде төмөнкүдөй ой айтылат: *Kündüz ~ чув.këndər* “днем” (др.тюр. *kündüz – күntüz*), образованное, возможно, из *kün+tüz* “прямо”. (Тенишев, 1988, б. 261).

Ал эми В.В.Радловдун эмгегинде «күндү [Tel.,von күн+lǔ] имеющий солнце (т.е. живущий под солнцем)» деп берилген (Радлов, 1899, б. 1444). Мындан төмөнкүдөй жыйынтык чыгарса да болот: *kündüz > kün+dü(lü)+z* (күн+дү+з). Анткени -з курандысынын аркылуу сын атоочтон зат атооч жасалган. Муну Сейдакматов айткан *комуз* сөзүнүн этимологиясына салыштырууга болот (кобы(көндөй) + з)(Сейдакматов, 1988, б.146).

таң – таң, таңга маал (Кашкари, 2013, б. 529): таң ата йорталым

бузруч канын иртелим

йасмыл бегин өртелим

емди йигит йавулсун

Таң ата жортуулдайлы (жолго чыгайлы)

Бузруч (Йабаку элинин кишиси) канын талап кылабыз, өч алалы деп

Йасмыл бегин өрттөйлү,

Эми (биздин) жигиттер жабылсын(тизилсин).

Азыркы кыргыз тилинде байыркы тыбыштык көрүнүшүндө маанисин сактоо менен колдонулат: таң – түн караңгысы тарап, айланага жарык кире баштаган кез, күндүзгү маалдын башталышы (КТС, 2011, б. 503). Төмөнкүдөй сөздөрдүн жасалышына негиз болгон: *таң ата, таңга маал, таңга жуук, таң сүрүлгөндө, таң алашем атканда*. Өтмө маанилүү сөздөрдүн курамында да жолугат: таң атуу (жакшылык болуу, жакшы кабар угулуу), таң ашыруу (алыс жол жүрүп келгенден кийин отко койбой (чөп бербей), каңтара байлап коюу, суутуу(жылкыгы

карата), эч нерсе бербей, ачка коюу (“Бизди таң ашырасыңбы?” – деп жолдошун тамашалады (“Чалкан”) (5, б. 503-504)

tüş – түш (Кашкари, 2015, б. 96). *Tüş ödi* – түш мезгили. Сөздүктө *tüş* мезгилин чигилче *kün orto* деп атагандыгы берилген: *kün orto* – күн орто, түш (Кашкари, 2013, б.149). Азыркы кыргыз тилинде: *tüş* – күн чыккандан батканга чейинки мезгилдеги убакыттын дал ортосу, болжол менен күндүзү саат 12ге туура келүүчү убакыт. *Ал келгенде, күн түш эле*. Демек, *tüş* сөзү лексикабызда байыркы тыбыштык көрүнүшүндө маанисин сактоо менен пайдаланылат.

Сөздүктө *tüş* мезгилин огуздар *өйлө* дешкен. Ал эми кыпчактар “йа” арибин “з” арибине алмаштырып, “өзлө” дешет.

tün – түн: *tünlä kälđim* – түндө келдим (Кашкари, 2013, б.340). Азыркы кыргыз тилинде байыркы тыбыштык көрүнүшү да, мааниси да сакталган: *tүн* – сутканын иңир киргенден таң атканга чейинки мезгили: *Иңир басып, түн кирет*. Азыркы кыргыз тилинде “*tүн*” сөзү туруктуу сөз айкашынын компоненти катары да колдонулуп, мааниси кеңейген: *tүн баласында* – түнү бою, күн баткандан күн чыкканга чейин; *tүн жамынуу*: 1. Түн кирүү, караңгылоо, түн ичинде, түнкүсүн жол тартуу, түнү менен, караңгыда жүрүп отуруу. *Түн жамынып, ушул татаал жолдо беи атчан келе жатты*. 2.Түн катуу. *Нүзүп түн катып Таласты көздөй жол тартты* (Т.Касымбеков) (КТС, 2011, б.613).

Тектеш тилдерде: түркмөн *tyn*, каз., ккал. *түн*, татар, баш. *төн*, тува *дүн*, өзб. *tun*, уйг. *tün*, хак. *tün*.

Сөздүктө жана азыркы кыргыз тилинде “түн-күн” кош сөз катары берилип, бир сутка убакытты билдирет:

Ivriq başı qazlaju,
Sağraq tolu közläjä,
Saqınç quži kizläjü,
Tün-kün bilä sävnälim.
*Кумган башы каздайым,
Сагадан толо көздөйүм,
Кайгыны төмөн көмөйүн,
Сүйүнөйүн күнү-түн.*

maraz – караңгы түн (Кашкари, 2013, б. 408). Азыркы кыргыз тилинде бул сөз колдонулат, бирок мааниси өзгөргөн: Мараз. 1. Оору, оорулуу. 2. диал. жаман оору, тери оорусу (КТС, 2011, б. 218). Ал эми Юдахиндин сөздүгүндө бул сөздүн мааниси “*мараз ар. южн. дурная болезнь (сифилис)*” деп чечмеленген (Юдахин, 1985, б.19). Азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектисинде “жэкэ мэрэз” деген сөз колдонулат. Ал “элге кошулбай, өзүнчө, жеке жүргөн адам” деген маанини туюндурат. Бул сөз М.Кашкаринин сөздүгүндөгү *maraz* сөзү менен маанилик жактан байланышат (“мүнөзү түнт, караңгы, ачылып сүйлөбөгөн, бирөөгө кошулбаган” деген маани). Демек, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү *maraz* сөзү азыркы кыргыз тилинде маанилик жылышууга учураган.

М.Кашкаринин сөздүгүндө бир сутканын ичиндеги убакыт аталыштарын көрсөткөн төмөнкүдөй лексемалар бар.

ürün – үрүң-бараң (Кашкари, 2013, б.160). Огуздар *aq* – ак дейт. Азыркы кыргыз тилинде кош сөз катары колдонулат жана эки мааниси белгиленген: 1. Түрдүү түстө болуу (түпкү маани). 2. өтм. *Көз байланган кез, эртең мененки мунарык*. Ал эми “Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө” бул сөздүн пайда болуу теги жөнүндө төмөнкүдөй берилет: “Кыргызча *үрүң-бараң* сөзүндөгү *үрүң* сөзү байыркы *үрүң* сөзүнө туура келет. Ал сөз “ак, жарык” маанисин берген (ДТС, 1969, б.627). Ушул кош сөздүн составындагы *бараң* сөзү

монголчо *бараан* “кара, караңгы” маанисиндеги сөздөн кабыл алынган. Монголчо *бараан* сөзү түркчө *үрүң* сөзүнө ылайыкташып, *бараң* болуп өзгөрүлгөн. *Үрүң-бараңда* деп эртең мененки жарык менен караңгы ажырай элек мезгил туюнтулат. Андай мааниси составындагы “*жарык*” жана “*караңгы*” деген сөздөрдөн келип чыгат.” (Сейдакматов, 1988, б. 242). Демек, *үрүң-бараң* – же жарык, же караңгы эмес (аралашкан) учурду көрсөткөн күндүн бир мезгили.

Иңир – иңир. Жарык менен караңгылыктын аралыгы. Өгүздөр муну “*имир*” дешет (Кашкари, 2013, б. 199). Азыркы кыргыз тилинде “күүгүм кирип калган мезгил, күн баткандан кийинки караңгы тарта баштаган мезгил” маанисин берет (КТС, 2011, б. 672). Г.Рамстедт *аң* сөзүн түрк тилиндеги *аң* “самый первый”, “отверстие” жана уйгур тилиндеги *аң ilki* “самый первый”, монгол тилиндеги *аңдан* “начало”, “сначала”, тунгус тилиндеги *аңга-*, *аңа-* “открывать, начинать” деген сөздөр менен байланыштырган (Севортян, 1974, б. 366). Азыркы кыргыз тилинде да *эң жогоркусу ж.б.* сөздөрдүн курамында келип, “башталышы” деген маанини кошумчалайт.

ärtä – эрте, таң [Кашкари, 2013, б.149]. Сөздүктө таң аткандан күн чыга элек мезгилди билдирет: *är işqa ärtälädi* – эр ишке эртелеп киришти (Кашкари, 2013, б. 320).

Азыркы кыргыз тилинде байыркы тыбыштык көрүнүшүндө колдонулат жана мааниси төмөнкүдөй: *Эрте*1. Эрте менен, күн чыга электе, азандан. *Зарыл эрте ойгонуп, эрте турду* (Т.Сыдыкбеков). 2. Белгилүү бир убакыттан мурда, убактысы, маалы жете электе, маалынан мурун кеч калбай. *Ишти эрте бүтүрүү* (КТС, 2011, б. 862). Тарыхый жактан төмөнкүдөй морфемаларга бөлүүгө болот: *эр+те (-те – жатыш жөндөмөнүн мүчөсү)*; чуваш, түркмөн тилдеринде “ир– рано”, өзб. диалектисинде “ер – рано” деген маанини берет.

К.Сейдакматов бул сөз туурасында төмөнкүдөй деген: “Эрте. Байыркы түрк тилинде *эрте* сөзү азыркы кыргыз тилиндеги *эрте* сөзү сыяктуу эле маани берүү менен, “*эртең менен*” дегенди да туюнткан (ДТС, 1969, б. 182). Азыркы кыргыз тилинде булар бир сөз болбой, эки башка сөзгө айланган. Ал эми *эртең* сөзү да ушул эле сөздөн келип чыккан дешке болот. Анткени ал кезде сутканын башталышы болуп таң аткан мезгил эсептелген.” (Сейдакматов, 1988, б.271). Азыркы кыргыз тилинде “эртең сөзү < ир//эр+таң сыяктуу бөлүктөрдөн турушу мүмкүн” деп көрсөтүгөн (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, б.275). *Эртең* сөзүн *ärtä* жана *өңі* сөздөрүнүн айкалышынан пайда болгон дешке да болот. “Байыркы түрк тилдерини сөздүгүндө” *өңі* деген сөздүн маанини төмөнкүдөй берилген: “*өңі – другой, иной чем...*(как правило с именем в местном или исходном падеже).” (ДТС, 1969, б. 386). Мындан төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: *ärtä + өңі > ärtäңі*. Маанисин “*башка, бөлөк күн чыга элек убакыт*”, б.а., “*кийинки күн чыга элек учур*” деп түшүнүүгө болот. Тилдин өнүгүү процессинде эки сөз биригип кеткен, экинчи сөз кыскартууга дуушар болуп, маанисинен ажыраган.

Тектеш тилдерде: аз.түрк *er* “завтра”, аз. *er* “рано”, түркмөн *i:r* “раньше, утро”, татар, башкыр *иртә* “раньше, утро”, уйг. *ä(r)tä*, өзб. *ertä* “рано, утро”, кал. *ierte* “раньше”, *ierter* “завтра”, тува *erte* “раньше”, *erten* “утро”, хак. *irte* “рано”.

aḥṣam – акшам (күүгүм) (Кашкари, 2013, б.133). Азыркы кыргыз тилиндеги маанилери: Акшам 1. Күн батып, каш карайган мезгил. *Мен акшамда эле келдим*. 2. Күн батканда окула турган намаз (КТС, 2011, б.81). Күүгүм. 1. Күн баткандан кийинки, түн кигенге чейинки караңгы түшө баштаган мезгил, каш карайып, көз байланып калган кез. *Күн тегиз батып, күүгүм кирди* (Н.Байтемиров). 2. Болор-болбос гана жарык, ачык эмес, даана эмес, күнүрт. Столдогу шамдан түшкөн кубатсыз шооладан үй ичи күүгүм тартып турду (Ала-Тоо) (КТС, 2011, б.150).

Тектеш тилдерде: азербайжан, кара калпак, кумык, карачай балкар тилдеринде *ахшам*, татар, кыргыз, казак, уйгур тилдеринде *акшам*. Дээрлик бадыгында күүгүм кирип бараткан кечки мезгилди билдирет. Бул сөз төмөнкүдөй морфемалардан турат: *ak+* иран.*šam*.

käç - кеч (Кашкари, 2013, б.93]. *käçä* – кеч, кечкурун(кечинде) (Кашкари, 2015, б.164).

*Käçä turur jorır ärdim,
Qara qızıl böri kördüm.
Qatıǵ janı qura kördüm
Qaja kürüp baru aǵdı.
Кечте туруп жортор элем,
Кара, кызыл бөрү көрдүм.
Катуу жааны даяр кылдым
Кыялай басып дөңгө качты.*

кеч – убакыт, кеч (Кашкари, 2013, б.567): *бир кеч козгыл* – бир кеч күтө тур, козголбой туруп тур. Мында “*караңгы кирген мезгил*” деген түшүнүк берилген. Азыркы кыргыз тилинде төмөнкү маанилерге ээ: Кеч 1. Караңгы түшкөн мезгил. *Бүгүн кечте келүү керек*. 2. Эрте эмес, өз убагында болбогон, кечиккен шарттагы мезгил. *Жылкычылар кеч ойгонушту* (КТС, б.845). Бул маани М.Кашкаринин сөздүгүндө да кездешет: *käçitti* – кечиктирди: *ol işiǵ käçitti* – ал ишти кечиктирди (Кашкари, 2013, б.247).

ajdın – айдың (айлуу) түн (Кашкари, 2013, б.143). Ай жаркырап тийип турган түндөгү мезгилди билдирет. Азыркы кыргыз тилинде мааниси кеңейген. Айдың – 1. Айдын жарыгы. *Айдыңга салып кырман сапырдым*. 2. Кең, жайык, мелтиреген ээн. *Нөшөрлөп жааган жамгырда айдың талаада жатып калган күндөрү көп болду* (КТС, 2011, б.54).

Дж.Клаусон бул сөздүн курамын «*aydın* < *aiy* “луна” + *d* + гласный + *η*» деп белгилесе, А.М.Щербак «в *ay-dın* корень *ay* и афф. –*dın* (бирок бул мүчө сөз жасоочу мүчө катары аныкталган эмес)» деп бөлүп караган. Ал эми М.Расэнен «*ay* – *dın* “лунный свет” – из “*ay - taη*” (бул *taη* бөлүгү түшүндүрүлгөн эмес)» деп бөлүп көрсөткөн (Севортян, 1974, б. 109).

Башка тектеш тилдерде төмөнкүдөй: түркм. *ajdın*, уйг. *ajdın*, түрк. аз., к.кал., каз., гаг. *ajdın*, өзб. *əjdin*, лоб. *ajdun*. Демек, айрым тектеш тилдерде бул сөз *dın* менен аяктаса, башкаларында *dın/din* менен аяктаган. Мында *n* жана *η* тыбыштарында алмашуу процесси уюшулган. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: байыркы көрүнүшүндө эле *ajdın* сөзү эки сөздүн биригишинен пайда болгон кошмок сөз дешке болот: ай+түн(дүн). Сингармонизм законуна ылайык *ajdın* көрүнүшүнө ээ болгон.

Азыркы кыргыз тилинде *ajdın* сөзүнүн мааниси кеңейген: 1. Айдын жарыгы. Айдыңга салып кырман сапырдым. 2. Кең, жайык, мелтиреген ээн. *Нөшөрлөп жааган жамгырда айдың талаада жатып калган күндөрү көп болду* (Бөкөнбаев). *Айланып казы кетпеген, Айдың чалкар көл кайда?* (“Олжобай менен Кишимжан”) (КТС, 2011, б. 54). Азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектисинин лейлек говорунда *айдың* сөзү “анык, ачык” деген мааниде да колдонулат, мааниси кеңейген (өтмө мааниси пайда болгон): *Анын жасаган иши айдың болду*.

bu kün – бүгүн (Кашкари, 2013, б. 341): *bu kün bargıl* – бүгүн баргын. Азыркы кыргыз тилинде бириккен сөз түрүндө колдонулат: *бүгүн*. Тактап айтканда, аныктооч менен аныкталгычтын биригишинен пайда болгон сөз (бу+күн). (Бүгүн – бул күн, сутканын ошол күнү өтүп жаткан мезгили. *Бүгүндөн калсаң, иш бүтпөйт*.

bıltır – былтыр, өткөн жыл (Кашкари, 2013, б.449). Былтыр – өткөн жылы, бир жыл мурун өткөн убакыт. *Аскерге былтыр кеткен эң кенжеси*. “*Былтыр* деген сөздүн *бир+жылдыр* деген сөз айкашынан келип чыккандыгы белгилүү, -*дыр* мүчөсү байыркы *тур* деген этиштен чыккан. Демек, байыркы учурларда *бир* деген сөз *жыл* деген сөзгө карата

аныктоочтук, жыл менен турдун биринчиси ээ, экинчиси баяндооч болгон” (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, б.279).

uğur – учур (мезгил): *bu tağ ağası uğur tärül* – бул тоого чыкчу учур эмес (Кашкари, 2013, 9.52). Уйгур тилинде *üt, üd* “мезгил” деген маанини берет. Андыктан бул сөздү төмөнкүдөй морфемаларга ажыратууга болот: *uğ+ur*. Азыркы кыргыз тилинде *ğ* тыбышынын *й* тыбышына алмашуусу аркылуу колдонулат жана *-ыр, -р* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган мезгилдик маанини берген *иңир* деген сөз жолугат. Азыркы кыргыз тилиндеги *иңир* сөзү “күн баткандан кийинки караңгы кире баштаган мезгил” деген мааниге ээ. “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө” “*iñir* – рассвет, предрассветные сумерки” деп түшүндүрүлөт (ДТС, 1969, б. 211). Татар тилинин диалектисинде *iñ* “закрывать (осветилах)” деген маани берет (Севортян, 1974, б. 353).

Ал эми төмөнкү мезгил лексемалары азыркы кыргыз лексикасында пайдаланылбайт, бирок мааниси сакталуу менен башка аталышка ээ:

izi – келерки жыл. Эмдиги жылдан кийин келүүчү жыл (Кашкари, 2013, б.116). Азыркы кыргыз тилинде бул сөз колдонулбайт.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” эмгеги түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тили, анын лексикалык курамынын тарыхын, сөздөрдүн пайда болуу тегин ж.б. тилдик кубулуштарды изилдөөдө бай материал боло алат. Макалада сөздүктөгү мезгил, убакыт лексемалары азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү менен салыштырып иликтенди, айрым учурда ал сөздөрдүн тектеш тилдер менен салыштырылды. М.Кашкаринин сөздүгүндөгү мезгил, убакыт лексемаларынын колдонулуу деңгээли төмөнкүдөй деп бөлүштүрүлдү:

1. Азыркы кыргыз тилинде байыркы тыбыштык көрүнүшүндө маанисин сактоо менен колдонулгандыгы, маанисинин кеңейгендиги аныкталды: *äj, küz, qış, tün, käç, biltır, ajdın, axşam, tüş, ärtä, üriñ;*

2. Тыбыштык жактан өзгөрүүгө учуроо аркылуу пайдаланылган сөздөр: *jai, jaz, uğur;*

3. Азыркы кыргыз тилинде мааниси сакталган, бирок башка аталышка ээ болгон сөздөр: *maraz, izi.*

Аны менен катар, сөздөрдүн этимологиясын иликтөө маселеси да каралып, сөздүктөгү мезгил, убакыт лексемаларынын морфемалык түзүлүштөрү аныкталды.

Демек, М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү мезгил, убакыт лексемаларынын көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде пайдаланылгандыгы жөнүндөгү изилдөөдөн алынган натыйжалар кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринин бири экендигинин далилдейт.

Макаладагы иликтөөдөн алынган натыйжалар түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасын, сөздөрдүн этимологиясын иликтөөгө материал боло алат.

Пайдаланылган адабияттар

1. Давлатова, С. (2025). М. Кашкаринин “Дивану Лугати-т Түрк” эмгегиндеги эмгек куралдары лексемалары. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, (1(5), 1–8. [https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1\(5\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_1)
2. *Древнетюркский словарь*. (1969). Под ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. Л.: Наука.
3. *Киргизско-русский словарь*. (1980). (Сост. К.К.Юдахин). – М.: Сов. энцикл., – Кн. 1: А-К. – 503 с.; Кн. 2: Л-Я. – 476 с.

4. *Кыргыз адабий тилинин грамматикасы* (1980). (Түз. К.К. Сартбаев, Б.О. Орузбаева, Т.К.Ахматов ж.б.). 1 бөлүм: Фонетика ж-а морфология. Фрунзе: Илим.
5. *Кыргыз тилинин сөздүгү*. (2011). 1-т. Бишкек: AVRASYA PRESS.
6. *Кыргыз тилинин сөздүгү*. (2011). 2-т. Бишкек: AVRASYA PRESS.
7. Малов, С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности*. М.;Л.: Изд-во АН СССР.
8. Махмуд Кашгари. (2013). *Түрк тилдеринин сөздүгү* (котор. Т. Токоев, К.Кошмоков). – Бишкек: AVRASYA PRESS, 3-т. – 680 б.
9. Махмут Кашкари. (2013). *Дивану лугати-т турк* (Түркий тилдер сөз жыйнагы. котор. И. Авдудалиев, Т. Ахматов, А. Оморов ж.б.) – Бишкек: Бийиктик, 1-т.– 511 б.
10. Махмут Кашкари. (2013). *Дивану лугати-т турк* (Түркий тилдер сөз жыйнагы. котор. И. Авдудалиев, Т. Ахматов, А. Оморов ж.б.) – Бишкек: Бийиктик, 2-т.– 300 б.
11. Махмут Кашкари. (2013). *Дивану лугати-т турк* (Түркий тилдер сөз жыйнагы. котор. И. Авдудалиев, Т. Ахматов, А. Оморов ж.б.) – Бишкек: Бийиктик, 3-т.– 337 б.
12. Мусаев, К.М. (1975). *Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западнокыпчакская группа)*. М: Наука.
13. Насилов, Д.М. (2007). «Диван» Махмуда Кашгарского и сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. *Кашкарлык Мамут жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы* (Эл аралык конф. Материалдары). Бишкек, - 22-30 б.
14. Орузбаева, Б.О. (2011). *Сөз курамы*. Бишкек.
15. Орузбаева, Б.О. (2011). Словарь Махмуда Кашгарского как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане. “*Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты*” жыйнагында. – Бишкек, – 10-14 б.
16. Радлов, В.В. (1905). *Опыт словаря тюркских наречий*. III том. С.-Петербургъ.
17. Радлов, В.В. (1899). *Опыт словаря тюркских наречий*. II том. 2 часть. С.-Петербургъ.
18. Саттаркулов, Д.Б. (2002). *Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ит-турк» эмгеги жана кыргыз тили* (филол. илим. канд. ... дис. автореф.). Бишкек, – 24 б.
19. Севортян, Э.В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва: «Наука».
20. Севортян, Э.В. (1989). *Этимологический словарь тюркских языков. Буквы «Ж», «Ж», «Й»*. Москва: «Наука».
21. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: Илим.
22. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология*. (1988). (отв. ред. Э.Р.Тенишев). – М.: Наука.